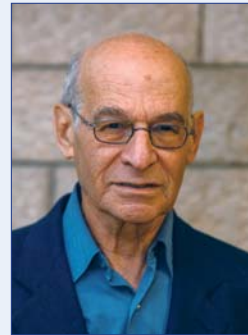

עיון מחודש בכתובות מכונתילת עג'רוד

New Outlook at the Inscriptions of Kuntillet 'Ajrud

מאת פרופ' נדב נאמן

חפצים עשויים עץ, אריגים, משקלות נול, כתובות וציורים על גבי טיח ועל כלי חרס. השתמרותם של רבים מהממצאים, ובכלל זה חפצי העץ, האריגים, הציורים והכתובות, מוסברת באקלים היבש של המקום. מחמת קוצר היריעה לא אדון באתר ובממצאים החשובים שנחשפו בו ואסתפק בהצגת הכתובות ותרומתן לחקר ממלכת ישראל בשיאה, באמצע המאה השמינית לפסה"נ.

כתובות שנכתבו על חרס

הכתובות שהתגלו באתר חרותות על אבן ועל חרס או כתובות בדיו על חרס ועל טיח. הן נכתבו בכתב חסר, בלי אמות קריאה פנימיות, ובהן בין היתר מספר רב של שמות פרטיים, שרבים מהם מכילים את היסוד התאופורי יו (אֵלִיו, יוֹעֶשָׁה, עֲבָדְיו, עֲזִיו וכו'). על פי היסוד הזה, מוצאם של נושאי השמות הללו הוא בממלכת ישראל ולא ביהודה, משום שבכתובות שמוצאן בישראל כך מופיע שם האלוהות המשמש רכיב בשמות, לעומת ממלכת יהודה, שם הוא מופיע בצורה יָהוּ (אליהו, עבדיהו, עזיהו וכו'). אפתח בשתי כתובות שנכתבו על שני פיתסים (קנקנים גדולים), ולצדן, על הפיתסים, ציורים שצוירו בידי אמנים שהובאו למקום. ◀

האתר של כונתילת עג'רוד שוכן על גבעה נישאה מבודדת בצפון סיני, כ-50 קילומטר מדרום לקדש ברנע, סמוך לדרב אל ע'זה, שהיא הדרך היוצאת מחוף פלשת, עוברת ליד קדש ברנע, ממשיכה לכונתילה ומגיעה אל מפרץ אילת. לרגלי הגבעה יש בארות רדודות אשר שימשו מקור מים קבוע לתושבי האזור. האתר נמצא כיום בתחומה של מצרים ואינו נגיש לאזרחי ישראל.

בשנים 1975–1976 נערכו באתר שלוש עונות חפירה קצרות, שתוצאותיהן הפתיעו את קהיליית החוקרים וחייבו אותה לשקול מחדש את מושגיה בנושא דת ישראל בימי הבית הראשון. הממצאים מן האתר התפרסמו בהדרגה מסוף שנות השבעים של המאה הקודמת, וספרות מחקר עשירה נכתבה על האתר ועל הממצאים שהתגלו בו. לאחרונה התפרסם דוח ארכאולוגי מלא של כל ממצאי החפירה, ובכלל זה הכתובות מהאתר. מאחר שלכתובות אלה יש תרומה ייחודית לחקר ההיסטוריה, הספרות והדת של ממלכת ישראל בימי הבית הראשון, ומכיוון שטרם הוצגו במלואן בפני הקהילייה האקדמית, בחרתי להתמקד בהן במסגרת הרצאת החניכה שלי. האתר שנחשף כלל שני מבנים – אחד מהם השתמר היטב, ואילו מהאחר שרדו יסודות בלבד. הממצאים שנתגלו במבנים כללו בעיקר כלי חרס,

בכתובת שהתגלתה במערה בשפלה נכתב: "יהוה אלהי כל הארץ. הרי יְהִדָּה לאלהי ירושלים". "הארץ" בהקשר זה היא ממלכת יהודה, ואלוהי ירושלים הוא אלוהי הממלכה. הדמיון בין "אלוהי ירושלים" ל"יהוה שומרון" בולט לעין. אפשר לקבוע אפוא שבמאה השמינית טרם נתפס ה' כאל אוניברסלי, אדון כל הארץ, אלא כאל הקשור לחבל ארץ מסוים. וכך יהוה שומרון הוא אלוהי חבל שומרון ומקדשו שכן בשומרון, יהוה תימן הוא אלוהי חבלי הדרום, ואילו אלוהי ירושלים הוא אלוהי ממלכת יהודה ומקדשו שכן בירושלים. מובן מאליו שלכל אחד מאלים אזורים אלה היו כלי פולחן, טקסי פולחן ונימוסי פולחן ייחודיים לו, ודי אם אזכיר את השור (במקרא "עגל"), שנתפס בממלכת הצפון כחיה המקודשת שעליה ניצב האל הראשי של הממלכה, ואת הכרוב בממלכת יהודה, הנחשב לברייה המקודשת לאל, ומושב האל הבלתי נראה היה על כיסא הכרובים שהוצב בדביר במקדש בירושלים.

בעקבות גילוי הכתובות מכונתילת עג'רוד העלו כמה חוקרים את ההשערה שהפסוק הידוע בדברים ו:ד, "שָׁמַע יִשְׂרָאֵל: יְהוָה אֱלֹהֵינוּ, יְהוָה אֶחָד", מכווון נגד המציאות המשתקפת בכתובות הללו. הפסוק קובע שה' בגילויו המקומיים השונים אינו אלא אל אחד על-טריטוריאלי, בעל טקסי פולחן ונימוסי פולחן אחידים ומגובשים, וכל החוקים והמשפטים המופיעים בספר דברים מציגים את הנורמות המחייבות את עובדי "ה' אחד". משמעות הפסוק היא אפוא זו: שָׁמַע יִשְׂרָאֵל: יְהוָה אֱלֹהֵינוּ הוא יְהוָה אֶחָד. שאלת מפתח להבנת הכתובות היא פירושו של הציון "אשרתה" ("ליהוה שמרן/תמן ולאשרתה"). מיעוט מקרב החוקרים הציע לראות ב"אשרת" חפץ פולחני ולא שם של אלה. השערה זו נסמכת על הופעת האשרה במקרא כחפץ פולחני מקודש. אבל פירוש זה משקף אי-הבנה של הזיקה בין האלוהות לבין החפץ המייצג אותה, ששניהם נשאו את אותו שם. ראייה ברורה למעמדה האלוהי של אשרה בא משלוש מובאות מקראיות: "מִפְּלֶצֶת לְאֲשֶׁרָה" (מל"א טו:יג)

◀ (א) על גבי הפיתס הראשון מופיעה הכתובת הזאת: אֶמְר א-- [ע] הַמְּלָךְ. אמר ליהל[יו] וליועֶשֶׂה ו[...]: בְּרַכָּת אֲתָכֶם ליהוה שְׁמֵרֵן וּלְאֲשֶׁרְתָּה. (ב) על גבי הפיתס השני מופיעה הכתובת הזאת: אֶמְר אֲמֵרְיוֹ; אמר לְאֲדָנִי. הַשֵּׁלֶם אֶת? ברכתך ליהוה תִּמְן וּלְאֲשֶׁרְתָּה. יְבָרְךָ, וּשְׁמֵרְךָ וְיִהְיֶה עִם אֲדָן בִּי[ת]ךְ. שתי הכתובות נפתחות במילה אֶמְר ("דְּבַר"), ולאחריה מופיע שמו של כותב הברכה, שאין ספק שנכח במקום. בכתובת הראשונה נזכר פקיד מלכותי, ששמו לא שרד ואשר נשא בתואר "רַעַ המלך", והוא מברך שלושה אנשים, שזהותם אינה ידועה, בשמם של ה' שומרון ושל האלה אשרת. התואר "רַעַ (ה) המלך" ידוע לנו היטב מן המקרא ומתעודות המזרח הקדום, והוא ניתן למי ששימש איש סודו ויועצו של השליט. זו הפעם הראשונה שתואר זה מופיע בכתובת חוץ-מקראית. בכתובת השנייה נזכר אֲמֵרְיוֹ, אדם שזהותו אינה ידועה, והוא מברך את האיש שהוא כפוף לו בשמם של ה' תימן והאלה אשרת. בסיום הכתובת הוא מוסיף ברכה לאדונו של אדוניו, המוצג כ"אדון ביתך", והכוונה היא בוודאי למלך ישראל. מעניק הברכה בכתובת השנייה הוא ה', כפי שמלמדות שלוש צורות הפועל (יְבָרְךָ, יִשְׁמֵרְךָ, וְיִהְיֶה). נתון זה מחייב לברר את שאלת מעמדה הדתי של אשרת, הנזכרת לצדו, שאמנם אינה מברכת, אבל כמו ה' גם היא נושאת ברכה ("ברכת אתכם ליהוה שמרן ולאשרתה"); "ברכתך ליהוה תמן ולאשרתה". הזכרת יהוה שומרון, נוסף על השמות הפרטיים המורכבים בצירוף עם היסוד התאופורי יו', מלמדת שמוצאם של המבקרים באתר הוא מישראל. בכתובות אחדות שנמצאו באתר נזכר יהוה תימן, היינו האל של חבלי הדרום. בספרות המקראית נזכר האל בעל בזיקה למקומות שונים (בעל גד, בעל חצור, בעל חרמון, בעל פעור, בעל צפון ועוד), אבל ה' מופיע כאל אוניברסלי על-טריטוריאלי. והנה בכתובות שלפנינו הוא נזכר כאל הקשור לטריטוריה מוגדרת. מסתבר אפוא שבמאה השמינית לפסה"נ גם אלוהי ישראל נתפס כאל מקומי, הקשור בטריטוריה מסוימת. גם

פיתס ב ועליו רישום אותיות האל"ף-בי"ת ולצדן כתובת ברכה

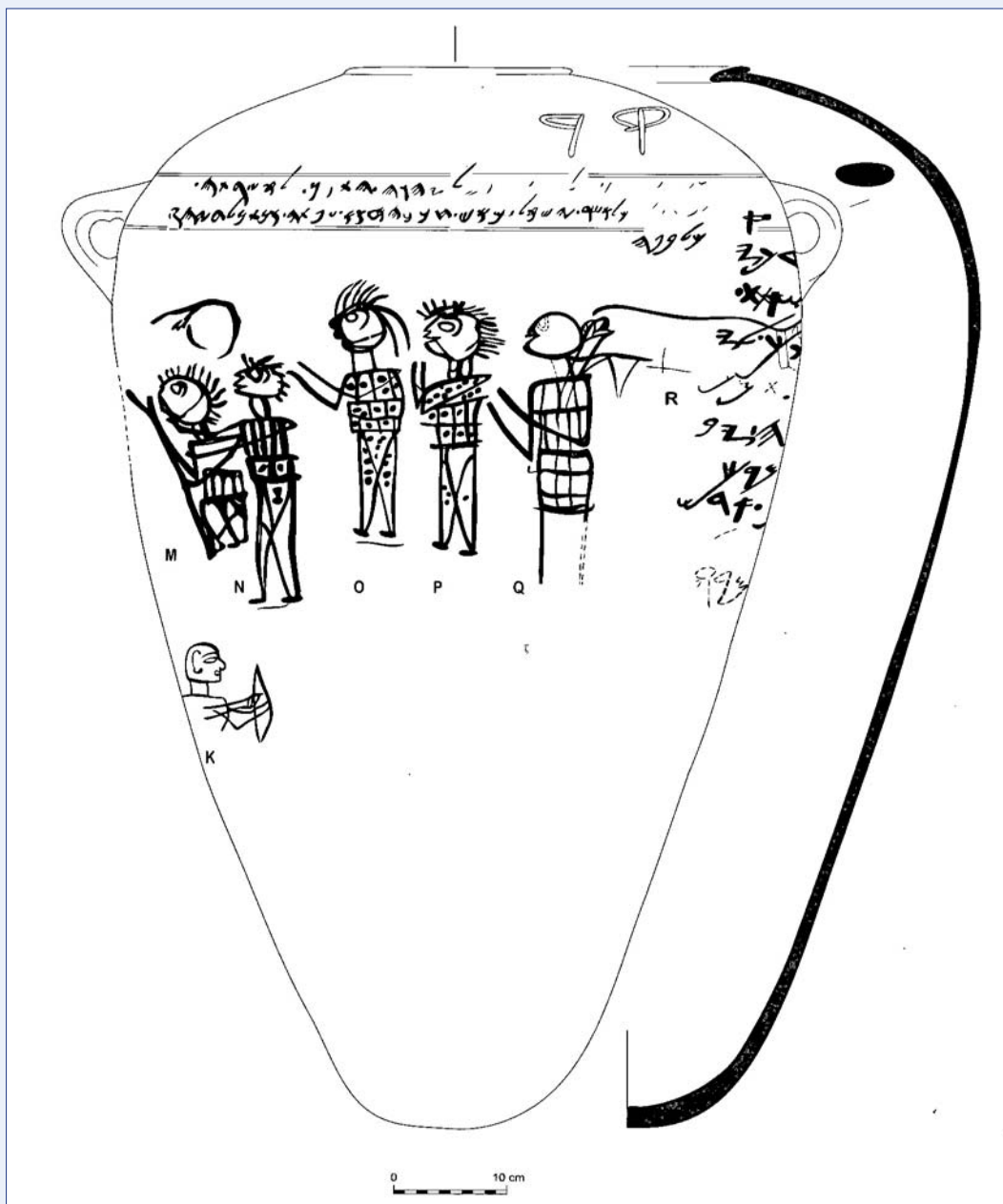
הָאֲשֶׁרָה אֲשֶׁר עָשָׂה בְּבֵיתָ (מל"ב כא:ז), היינו במקדש בירושלים. נוסף על פסלו, יוצג אל גם על ידי החיה או הצמח המקודשים לו, וכן גם על ידי סמל (icon). הנה כי כן, האשרה מופיעה במקרא כאֵלָה, כעץ רענן בטבע המזוהה עמה (דברים טז:כא; שופטים ו:כה-ל) וכפסל שהוצב במקדש (מל"א טו:יגב; טז:לג; מל"ב יח:ד; כא:ג; כג:ו).

לאור זאת אין תמה שמרבית החוקרים ראו באשרת שם של אלוהות. בכתבי אוגרית מופיעה האלה בכתיב "את'רת", בכתובות מעקרון בכתיב ◀

היא הפסל שעשתה מעכה, אמו של אסא, לאלה אשרה. נביאי האשרה (מל"א יח:יט) נזכרים לצד נביאי הבעל, ונביא לעולם פועל בשם שולחו האלוהי. ואילו ברפורמת יאשיהו נזכרים כלי פולחן שנעשו "לְבַעַל וְלְאֲשֶׁרָה וְלְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם" (מל"ב כג:ד), ואין אשרה נבדלת מהאלים האחרים הנזכרים לצדה. אין מחלוקת שאלים היו מיוצגים על ידי פסליהם. פסל האשרה שהציבו אחאב (מל"א טז:לגא) ויהואחז (מל"ב יג:זב) בשומרון ייצג את האלה במקדשה בעיר. ואילו מנשה עשה אשרה "וַיִּשֶׂם אֶת־פְּסָל

המקראיות, שהרי אלה נכתבו בידי סופרים מיהודה. אחדים מהחוקרים פירשו את הה"א של "אשרתה" כמשקפת גוף שלישי, היינו "האשרת שלו". לפיכך תרגמו בשתי הכתובות: "ליהוה שומרון ולאשרת

◀ "אשרת", ובכתובות מדרום ערב בכתוב "את'רת". וכך גם בממלכת ישראל נקראה האלה "אשרת", ואילו ביהודה נשמטה במועד לא ידוע ה'ת/, האלה נקראה "אשרה", וכך היא מופיעה בכל המובאות

פיתס ב ועליו מצוירות חמש דמויות, ומעליהן נכתבה כתובת ברכה.

למלחמה למען "שם אֱל":

[...] הִכָּן לְבָרְךָ- בְּעַל בְּלִים מְלַחֲמַת] ...
[..... לְשֵׁם אֱל בְּלִים מְלַחֲמַת] ...

שאלה שאין עליה תשובה ברורה היא אם יש לפרש "בעל" כשם אל או שמא זהו תואר כבוד ("האדון") ליהוה. שאלה דומה קיימת גם בדבר "אֱל": האם הכוונה לשם פרטי או לציון גנרי (god)? אין זה מן הנמנע שבשני המקרים הכוונה לאלוהי ישראל, וכי "שם אֱל" הוא מעין ישות מופשטת המייצגת את ה'. ייתכן אפוא שהתגלות האל בפתיחה באה להציגו כמי שנזעק כדי לסייע לשליט במלחמתו עם אויביו. מבנה ספרותי כזה ותפיסה אמונית דומה מופיעים בשירת דבורה, כאשר בפתיחה מתוארת התגלות האל, ולאחר מכן מוצג חלקו המכריע בניצחון על הכנענים בראשות סיסרא. אבל ניתן לשער גם שהכוונה לבעל ואל, אלים שמוצאם כנעני, ואם כך הדבר, הוא מלמד על הפוליתאיזם שהתקיים בממלכת ישראל במאה השמינית לפסה"נ.

(ב) בכתובת הטיח השנייה מופיעה יצירה ספרותית, שורותיה ארוכות מאוד, אלא שרוב רובן אבד ורק ההתחלות של שש שורות שרדו. במסגרת זו לא אוכל להציג תעתיק מפורט של הכתובת ואסתפק בהצגת תוכנה.

בראשית הכתובת נזכרת לידתו של פלוני, אל נכון גיבור העלילה, בהדגשת מוצאו מתחתית הסולם החברתי. לאחר מכן נזכרים אנשים שבגדיהם מרופשים, וגלימת אחד מהם, אל נכון המנהיג, מוכתמת בדם. בשורה החמישית ניתן אולי לשחזר את המשפט "גִּדְ- קְלָף- וְנָם- יָבֵשׁ", היינו עמוד המים (גִּדְ) עבר והים חרב. משפט זה מעלה במחשבה את התיאורים המקראיים של חציית ים סוף בעת יציאת מצרים. כך בשירת הים: "וּבְרוּחַ אֶפְיָה נִעְרָמוּ מִים, וְנָבְוּ כְמוֹ גִדְ נְזִלִים; קָפְאוּ תְהַמֵּת בְּלִבֵּיָם". בשורה האחרונה ששרדה נזכר זעם אלוהי ("חרון") המביא לתוצאות הרות אסון.

בזהירות המתבקשת ממצב השתמרות הטקסט ברצוני להציע שלפנינו תיאור ישראלי קדום של ◀

שלו"; "ליהוה תימן ולאשרת שלו". אבל לא מצאנו במקרא שם פרטי המקבל סיומת של כינוי גוף, וגם בתעודות חוץ-מקראיות זו תופעה נדירה. כנגד זה הועלתה הטענה שיש לראות ב"אֶשְׁרֵתָה" את שמה של האלה אשרת בתוספת סיומת המאריכה את התנועה האחרונה. מוטב אפוא לדחות את הראייה בה"א ציון לגוף שלישי ("אשרת שלו") ולתרגם בכל הכתובות "ליהוה שמרן וְלֶאֱשְׁרֵתָה", "ליהוה תמן וְלֶאֱשְׁרֵתָה".

אשרת/אשרה נחשבה בישראל וביהודה לבת זוגו של יהוה, אלה שנוכחותה נושאת ברכה, וכן מתווכת בין המאמין לבין האל, בן זוגה, והייתה מיוצגת באתרי הפולחן באמצעות פסלה או באמצעות העץ המקודש לה.

כתובות שנכתבו על טיח

סמוך לפתחי הכניסות המזרחית והמערבית לחצר המרכזית של המבנה התגלו שרידים של חמש כתובות טיח שנכתבו בתחילה על הכתלים ועל מזוזות הפתחים. כתובות הטיח אמנם נכתבו בעברית, אבל בכתב פניקי, לעומת הכתובות שעל כלי חרס ועל אבן, שנכתבו בכתב עברי. דומה שמי שהקים את האתר ביקש לכתוב על הפתחים כתובות חגיגיות, המצטיינות באיכות ספרותית גבוהה, ולכן הזמין סופרים מיומנים אשר כתבו אותן בכתב הפניקי, שנחשב יוקרתי מן הכתב העברי.

רק קטעים מעטים, שבורים מאוד, שרדו מכתובות הטיח, ואסתפק בהצגת שתיים מהן:

(א) מכתובת הטיח הראשונה שרד רק קטע קטן, שבור מכל עבריו. שתי השורות הראשונות מתארות את התגלות האל בלשון דומה לזו של כתובים מקראיים שונים.

[...] בְּרַעֲשֵׁ- וּבְזֹחַח- אֱל בר[אש]
[...ר- וְיִמְסֹן- הָרִם- וְיִדְכָן- פּבּנִם] ...

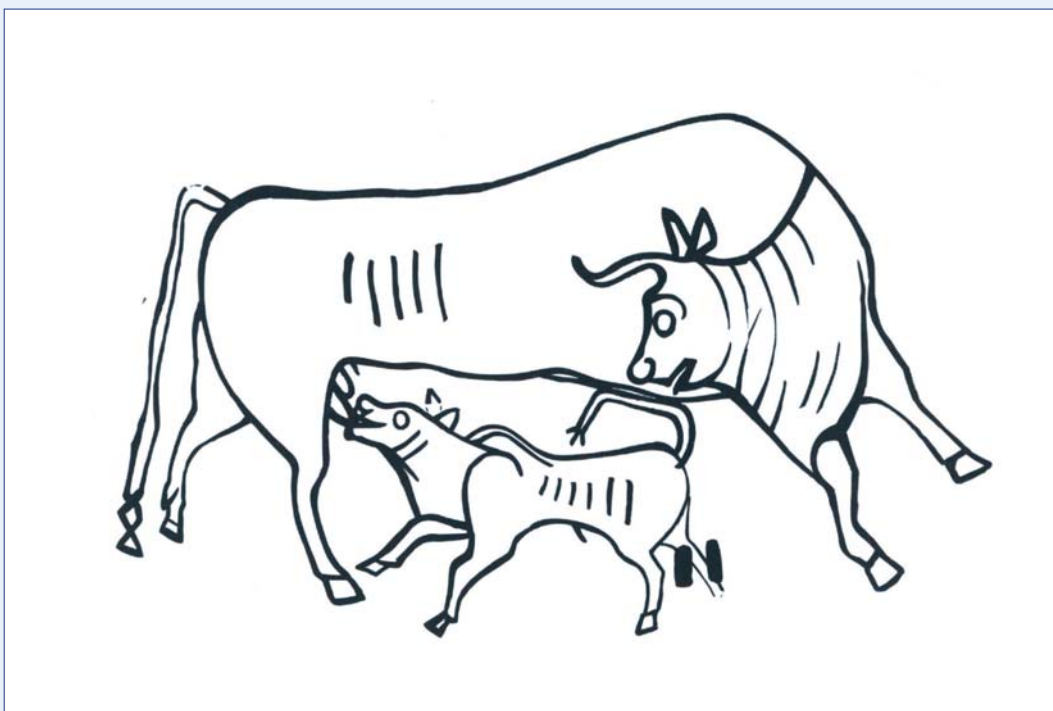
שתי השורות האחרונות מציגות את תמיכת האל בשליט המכונה "בְּרַעֲשֵׁ בְּעַל", אשר יוצא

ותחזוקתו באתר מרוחק זה כרוכות במאמץ מובילת בהכרח להנחה שבציר דרב אל-ע'זה הייתה אז תנועת שיירות ערה, שהרווח הכספי ממנה הצדיק את מפעל הבנייה, וכי שליט מישראל בנה אותו כדי להגביר את שליטתו באזור ולגבות מכסים מהשיירות שנעו בדרך. אבל הסבר זה אינו נקי מקשיים, וראש לכול היא השאלה מדוע נתגלו באתר שפע ממצאים יוצאי דופן שאין להם אח ורע בכל האתרים הישראליים שנחפרו עד כה. אם אכן המקום נבנה לשמש מקום חנייה לשיירות של סוחרים, כיצד יוסברו כתובות הטיח שנכתבו על קירות ומזוזות חדר הכניסה? מדוע נכתבו כתובות הקדשה באתר שבעיקרו נועד לשמש מקום מנוחה והצטיידות? יתר על כן, חופר האתר (זאב משל) טען שבמבנה לא היה מקום לחניית נוסעים, וכי אלה חנו ליד בארות המים הרדודות (ת'מילות). ואכן, במבנה נמצאו רק מעט סירי בישול, ואין הדבר עולה בקנה אחד עם תפקידו כמקום אירוח. ולבסוף, אם גביית מכסים הייתה מניע לבנייה, מדוע הוקם האתר 15 ק"מ ממערב לדרך? הרי במצב דברים זה יכלו השיירות להתחמק על נקלה מתשלום המכסים. באופן משני היה המבנה יכול לשמש גם מקום לינה לאורחים נכבדים שעברו בדרך, אבל השערת הח'אן אינה נותנת מענה לממצא הייחודי שנתגלה באתר. אף יש להדגיש שבניית מבנה אירוח לשיירות שעברו בדרכים (ח'אן) ידועה מן המקורות בתקופות הרומית-הלניסטית והממלוכית-עות'מנית, אבל אינה ידועה מן התעודות שנכתבו באשור ובבבל באלף הראשון לפסה"נ. לאור זאת ניתן לקבוע שהשימוש במונח "ח'אן" למבנה מכונתילת עג'רוד הוא אנאכרוניסטי, העברה של מוסד הידוע מתקופה מאוחרת לתקופה שבה מוסד זה טרם התקיים. אופיו החריג של האתר מחייב אפוא מתן הסבר מיוחד להקמתו ולתפקודו. על רקע הכתובות בעלות האופי הדתי שיערו חוקרים אחדים שבמקום היה אתר פולחני. אבל הפונקצייה של פולחן מחייבת להניח מציאותם של מזבח, כלי פולחן ושרידי פולחן, ואלה לא נמצאו באתר. אף נמצאו חוקרים שקשרו

◀ פרשת יציאת מצרים, השונה במידה רבה מהתיאור הקנוני המאוחר, המוכר לנו מהספרות המקראית. בהצעה זו יש כדי לאשר את ההנחה המקובלת בחקר המקרא מראשיתו, שלפיה המסורת המקראית צמחה בהדרגה, וכי הטקסט המקראי משקף את השלב שבו המסורת, שהועברה שנים רבות בעל פה, הועלתה לבסוף על הכתב. אם ההשערה שהעליתי נכונה, יש בידינו יצירה ספרותית שנכתבה בממלכת ישראל במחצית הראשונה של המאה השמינית לפסה"נ. יצירה זו משקפת שלב קדום בהתפתחות מסורת יציאת מצרים, והיא שונה במידה לא מבוטלת מהסיפור המקראי אשר הועלה על הכתב בממלכת יהודה במאה השביעית לפסה"נ.

ח'אן שיירות או אתר מקודש?

תאריך הקמת האתר שנוי במחלוקת בין חוקרים. האמצעים לתיארוך הם הקבלת כלי החרס שנמצאו במקום לאלה שנמצאו באתרים אחרים, תאריך רדיומטרי (רדיו-קרבון) לפיסות עץ שנמצאו באתר ותאריך פלאוגרפי של הכתב. שקלול כל הנתונים הללו והשיקול ההיסטורי, הנוסף עליהם, מוליכים למסקנה שהאתר נבנה בימי ירבעם השני (תאריך מקובל: 786-746 לפסה"נ) וניטש אולי בסוף ימיו או זמן קצר לאחר מכן. מסקנה זו מביאה אותי לשאלה הקשה והמורכבת של קביעת אופי האתר. קדש ברנע הייתה נטושה בתקופה שבה הוקם, ומכאן שהמבנה עמד בבדידות מזהרת בנתיב שבין חוף פלשת למפרץ אילת. מדוע נבחר אפוא דווקא מקום זה, השוכן כ-15 ק"מ ממערב לדרך, ולא קדש, השוכנת על הדרך, ולה מקור מים שופע ויציב במשך כל עונות השנה? חוקרים רבים סברו שהמבנה שימש ח'אן לשיירות שנעו בדרך המקשרת את חוף פלשת למפרץ אילת. לפי השערה זו נבנה הח'אן על גבעה נישאה, סמוך למקור מים, באתר השוכן לא הרחק מן הדרך שהובילה מחוף פלשת למפרץ אילת. ההבנה שהקמת הח'אן

ציוור של פרה ועגל על גבי פיתס א

הקדום ובמקרא. זוהי הנחה אנכרוניסטית שיש לדחותה מכול וכול.

יש לזכור שלכל מרכז פולחן בעולם העתיק היה מיתוס מכונן אשר נתן מענה לשאלת המאמינים – מדוע נתקדש בקדושתו היתרה – ובהעדר הסבר כזה נשאר המניע למאמץ שהשקיעה ממלכת ישראל בהקמתו ובתחזוקתו לא מובן. השאלה במה נתקדש האתר היא אפוא מכרעת לשם מתן הסבר להקמתו.

לפני שנים אחדות הצענו נורית ליסובסקי ואני השערה נועזת, ולפיה במקום היה עץ קדוש עֶנָף, אשר הקנה לו קדושה. הפולחן התקיים סמוך לעץ, מחוץ למבנה המרכזי, ומשום כך לא נמצאו בו מזבח, כלי פולחן ושרידי קרבנות. עיון בחומר המקראי מלמד שהאלה אשרת/אשרה נתפסה כבת זוגו של ה' והייתה מגולמת בעץ הקדוש, שסימל פריון וצמיחה, וכן בפסלים דמויי עץ שעמדו במרכזי הפולחן בשתי הממלכות. לפי הסבר זה, הסיבה למקום הבולט שהיה לאלה אשרת בכתובות מכוונתילת עג'רוד נעוצה בייחודו של האתר, שהוקם בזיקה לעץ הקדוש ולאלת הפריון ולצמיחה המגולמת בו. המבנה שבראש הגבעה שימש בעיקר לאחסון אביזרי הקדושה הקשורים לאשרת ולמתנות שהמאמינים הקדישו לה, ומושב למשתמשים בפולחן.

הקושי בהוכחת ההשערה נעוץ בכך שעץ קדוש מתקיים לכל היותר מאות שנים. לאחר מכן הוא נובל, וכחלוף הזמן שרידיו

את האתר לעלייה לרגל להר סיני, שמקומו אי שם ברחבי המדבר, אבל עלייה לרגל למקומות רחוקים אינה ידועה לפני התקופה הביזנטית, שאז החלה עלייה לרגל למקומות הקשורים בחיי ישרו ולאחרים מקודשים הנזכרים בברית הישנה והחדשה. להנחה על עלייה לרגל מִמְּלַכַת ישראל להר האלוהים, הנחה הנסמכת על הסיפור המאוחר בדבר מסעו של אליהו להר חורב, אין כל סימוכין במקורות המזרח

Fig. 6.39. Reconstruction of wall painting No. 9

Fig. 6. 39a. Photo of wall painting No. 9

ציור מיח של דמות השליט יושב על כיסא מלכות ומחזיק בידו פרח לוטוס

ביתך", אל נכון מלך ישראל. האתר שנחשף בכונתילת עג'רוד היה בעל אופי דתי מובהק, ובמרכז הכתובות שנכתבו בו עמדו אלוהי ישראל ואשרת בת זוגו. האתר נוסד והוחזק על ידי מלך ישראל, אל נכון ירבעם השני, שפעל לא רק להרחבת הממלכה בצפון אלא גם לפיתוחה ולחזיקה באזור הספר הדרומי של ארץ ישראל.

לקריאה נוספת:

1. זאב משל, "תימן חורבת", בתוך: אפרים שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, כרך ד, ירושלים 1992, עמ' 1571–1577.
2. Judith M. Hadley, *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah: Evidence for a Hebrew Goddess* (University of Cambridge Oriental Publications 57), Cambridge 2000.
3. Jeremy. M. Hutton, "Local Manifestations of Yahweh and Worship in the Interstices: A Note on Kuntillet 'Ajrud", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 10 (2010), 177–210.
4. Brian .A. Mastin, "The Theophoric Elements *yw* and *yhw* in Proper Names in Eighth-Century Hebrew Inscriptions and the Proper Names at Kuntillet 'Ajrud", *Zeitschrift für Althebraistik* 17–20 (2004–2007), 109–135.
5. Ze'ev Meshel, *Kuntillet 'Ajrud (İorvat Teman): An Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border*, Jerusalem 2012.
6. Nadav Na'aman and Nurit Lissovsky, "Kuntillet 'Ajrud, Sacred Trees and the Asherah", *Tel Aviv* 35 (2008), 186–208.

נעלמים כליל. יתרונה של ההשערה הוא בהציגה לראשונה הסבר לעצם בחירת מקום האתר, אבל חסרונה הבולט הוא שהיא אינה ניתנת להוכחה, ולכן תישאר תמיד בחזקת "אולי".

סיכום ומסקנות

מכלול הכתובות שנחשף בכונתילת עג'רוד מציג לפנינו, לראשונה, את העושר הרב של הכתובות שנכתבו בממלכת ישראל בשיאה, במאה השמינית לפסה"נ. נוסף על כתובות ברכה והודיה לאל נתגלו באתר כתובות בעלת אופי המנוני-אפי וכתובות בפרוזה, המספרת אולי על פרשה מרכזית בהיסטוריה הקדומה של עם ישראל. כתובות מעין אלה לא התגלו עד כה בממלכות ישראל ויהודה, ויש בכך כדי ללמד על מגבלותיו של הממצא הארכאולוגי, ועד כמה יש להיזהר בהסקת מסקנות על דרך השלילה (היינו: לא נמצא – לא נתקיים מעולם). רק קומץ דל של כתובות שרד לנו מתוך המכלול העשיר שהתקיים בעבר, ויש להביא זאת בחשבון בכל דיון בהיסטוריה הקדומה של עם ישראל.

מסקנה שנייה נוגעת למקום המרכזי שהיה ל-ה' בכתובות שנחשפו באתר: המקרא, שרוב רובו נכתב בממלכת יהודה, מציג את ממלכת ישראל כממלכה חוטאת שרווח בה פולחן הבעל, והכתובות מעידות דווקא על הדבקות היתרה של כותביהן באלוהי ישראל ועל האמונה בכוחו הכול-יכול, ובהיבט אמוני זה אינן שונות בעיקרן מהתמונה העולה מן הטקסט המקראי.

לצד האל מודגש בכתובות גם מלך ישראל. דמות השליט היושב על כיסאו ומחזיק בידו פרח לוטוס צוירה על גבי טיח באולם הכניסה למבנה. כתובת המנונית-אפית תיארה את התגלות האל שבא כדי לסייע למלך ישראל במלחמתו. הכתובת על הפיתס הראשון נכתבה על ידי פקיד גבוה, שנשא את התואר "רע המלך", ושכלי ספק הגיע למקום, ואילו הכתובת על גבי הפיתס השני כללה ברכה ל"אדון